

УДК 141:81-051Бодуен де Куртене:327.39(=16)

СЛОВ'ЯНСЬКА ІДЕЯ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТ. У ТРАКТУВАННІ ВЧЕНОГО ТА ПУБЛІЦИСТА ЯНА БОДУЕНА ДЕ КУРТЕНЕ

Зоя БАРАН

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

У статті аналізуються погляди польського мовознавця Яна Бодуена де Куртене на ідею слов'янської єдності, пропагування якої значно активізувалося на початку ХХ ст. Через життєві обставини вчений працював у багатьох навчальних закладах Російської імперії, а завдяки науковим відрядженням отримав можливість глибшого знайомства з культурою та обставинами життя також слов'ян Австро-Угорської монархії. Мовознавець вважав, що саме в ситуації поневолення слов'янських народів могли зародитися ідеї панславізму як засіб національного виживання. Я. Бодуен де Куртене заперечував існування окремого слов'янського культурно-історичного типу, вважаючи, що однорідний слов'янський світ існує лише в мовній площині. Учений не погоджувався з тезою про існування сентиментального (платонічного) панславізму (на зразок слов'янофільства першої половини ХІХ ст.), наголошуючи на його войовничому забарвленні. Головним виразником такого панславізму дослідник уважав Російську імперію, критикуючи її політичну гру в опікунку пригноблених слов'янських народів. Послідовно відстоював тезу про відсутність незацікавленого панславізму, який, на його переконання, завжди проявлятиметься у політичній площині. Наголошував на безперспективності створення слов'янського об'єднання в умовах бездержавного існування більшості слов'янських народів і наявності гострих політичних міжслов'янських конфліктів. Перше місце в його ідеологічному концепті займали загальнолюдські цінності.

Ключові слова: Ян Бодуен де Куртене, панславізм, слов'янська ідея.

Ян Ігнацій Нецислав Бодуен де Куртене (*Baudouin de Courtenay*, 1845–1929) – мовознавець, професор Санкт-Петербурзького (1870–1872, 1900–1918), Казанського (1874–1882), Дерптського (Тартуського, 1883–1893), Краківського (1894–1900), Варшавського університетів (1918–1929)¹, дійсний

¹ Ступінь магістра історико-філологічних наук Я. Бодуен де Куртене здобув 1866 р. у Варшаві, отримав стипендію російського уряду та продовжив навчання у Празі, Йені, Берліні, Ляйпцигу. Після його завершення повинен був “відпрацювати” в одному з російських вузів, тому опинився у Санкт-Петербурзі, де 1870 р. здобув ступінь магістра з порівняльного мовознавства і розпочав викладацьку кар'єру, а 1874 р. отримав докторський ступінь. Через зобов'язання, які пов'язували Я. Бодуена де Куртене з російським урядом, учений не зміг 1874 р. прийняти запрошення Ягеллонського університету на посаду звичайного професора слов'янської філології. Також не вдалося йому ско-

член Краківської АН (1887), член-кореспондент Санкт-Петербурзької АН (1897), кавалер орденів Російської імперії св. Станіслава, св. Анни, св. Володимира², автор понад 600 наукових та численних публіцистичних праць. Серед характеристик, якими наділяють вченого дослідники його спадщини: “світло науки”, “великий гуманіст”, “лицар правди”, “вірний слуга наукової істини” (Я. Бодуен де Куртене наголошував, що “вчений повинен прагнути тільки до правди, без огляду на те, чи результати цього прагнення будуть приємні чи ні”³). Історик Норман Дейвіс написав про нього: “Пацифіст, прихильник захисту довкілля, фемініст, прогресивний освітній діяч і вільнодумець, він кинув виклик більшості інтелектуальних традицій своєї доби”⁴. Праці Я. Бодуена де Куртене з загального мовознавства, фонетики, порівняльної граматики слов’янських мов, соціолінгвістики широко відомі фахівцям відповідних галузей, неодноразово були предметом розгляду на численних мовознавчих форумах. З 2001 р. у Казанському університеті Росії, де вчений свого часу створив школу мовознавців, навіть почали проводити регулярні міжнародні “Бодуенівські читання”⁵. Однак публіцистична спадщина Я. Бодуена де Куртене стала предметом активного зацікавлення лише на початку 2000-х років. Хоча окремі розвідки відносяться вже до 90-х років ХХ ст. Серед вітчизняних науковців погляди мовознавця на українське питання досліджувала авторка даної статті⁶. Дві розвідки про взаємини Я. Бодуена де Куртене з І. Франком

ристатися з пропозиції очолити кафедру в Белграді 1883 р. Двічі українські навчальні заклади пробували запросити вченого на роботу: 1871 р. історико-філологічний відділ Київського університету обрав його доцентом, однак Рада закладу не погодилася з таким вибором, пояснюючи відмову тим, що він “як поляк був би в Києві небезпечним”; 1885 р. Я. Бодуен де Куртене сам не прийняв пропозицію перейти на кафедру порівняльної граматики і санскриту Харківського університету (Henryk Ułaszyn, “*Jan Baudouin de Courtenay. Charakterystyka ogólna uczonego i człowieka (1845–1929). Z portretem*” (Poznań, 1934), 13–16). Через політичні мотиви покинув роботу в Казанському та перейшов у Дерптський університет. За захист прав національних меншостей та заяву, що національне гноблення призведе до загибелі Російської імперії (ще 1905 р. написав про це в публікації “Національна та територіальна ознака в автономії”) заарештований 1913 р. в Росії та отримав вирок – два роки ув’язнення (пробув у тюрмі два місяці). (Светлана Фалькович, “Ян Нечислав Бодуэн де Куртенэ о революции 1905–1907 годов,” *Славяноведение 1* (Москва, 1995): 18; Larisa Bondar, “Litigation over Jan Baudouin de Courtenay in St. Petersburg in Documents of the Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences,” *Krakowski rocznik archiwalny 19*, (Kraków, 2013): 63–80; Edward Stankiewicz, “*Baudouin de Courtenay a podstawy współczesnego językoznawstwa*”. (Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN, 1986): 14).

² Елена Коницкая, “К 170 летию И. А. Бодуэна де Куртенэ,” *Slavistica Vilnensis 60* (2015): 299–311.

³ Jan Baudouin de Courtenay, “Z powodu jubileuszu profesora Duchyńskiego” (Kraków, 1886), доступ отримано 12 вересня 2018, https://www.pl.wikisource.org/wiki/Z_powodu_jubileuszu_profesora_Duchyńskiego.

⁴ Норман Дейвіс, *Боже ігрище. Історія Польщі*, переклад з англ. Петро Тарашук. (Київ: Основи, 2008), 496.

⁵ Див. електронний ресурс, http://www.kls.ksu.ru/boduen/chtenia_list.php.

⁶ Зоя Баран, “Українське питання в публіцистичній спадщині Яна Бодуена де Куртене,” *Вісник Львівського університету. Серія історична 34* (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999): 301–107.

та ставлення вченого до української мови здійснив український мовознавець Василь Грещук⁷. Серед зарубіжних дослідників публіцистики науковця варто виокремити публікації Роберта Ротштейна з Массачусетса (США), одна з яких присвячена аналізу позиції Я. Бодуена де Куртене щодо українського питання⁸. Р. Ротштейн, зокрема, наголосив на контраверсійності публіцистичних робіт мовознавця⁹ та зробив висновок, що саме мова стала для вченого “центральним об’єктивним критерієм для ідентифікації українців стосовно інших слов’янських груп”¹⁰. Деякі аспекти ідеологеми вченого аналізували Світлана Фалькович (Москва, Росія)¹¹, Лариса Бондарь (Санкт-Петербург, Росія)¹², Олена Коницька (Вільнюський університет, Литва)¹³, польська дослідниця Яніна Кульчицька-Салоні¹⁴.

⁷ Василь Грещук, “Листи Бодуена де Куртене до Івана Франка,” *Іван Франко: дух, наука, думка, воля. Матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 159-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.)*, т. 2. (Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2010): 610–617; Його ж, “Ян Бодуен де Куртене в обороні прав української мови,” *Warszawskie zeszyty ukraioznawcze* 21–22. *Spotkania polsko-ukraińskie*, pod redakcją Stefana Kozaka. (Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2006): 119–128.

⁸ Robert A. Rothstein, “Baudouin de Courtenay and the Ukrainian question,” *Harvard Ukrainian Studies* 3(4), vol. 16 (1992): 315–323.

⁹ Ibid, 315.

¹⁰ Ibid, 318.

¹¹ Светлана Фалькович, “Ян Нечислав Бодуэн де Куртенэ о революции 1905–1907 годов,” *Славяноведение* 1 (Москва, 1995).

¹² Лариса Бондарь, “Славяне и панславизм в публицистических работах российско-польского лингвиста И. А. Бодуэна де Куртенэ,” *Диалог культур. Поиск общих целей и ценностей. Сб. статей VIII международной научно-практической конференции*, под ред. И. В. Радикова. (Санкт-Петербург: Астерион, 2009), доступ отримано 12 вересня 2018, Baudouin_slav. pdf, 328–334. Дослідниця називає вченого “російсько-польським лінгвістом” і водночас пише про нього як “поляка французького походження”, не вказуючи причин його праці в російських навчальних закладах. Сам учений підкреслював, що не належить до “жодної окупаційної національності” (писав про це в контексті з’ясування ситуації в Російській імперії, отож, йшлося про приналежність до російської національності – З. Б.), а може бути представником кількох національностей (очевидно, з огляду на його французьке походження – З. Б.). (Див.: “Jan Baudouin de Courtenay, “*W sprawie porozumienia się ludów słowiańskich*,” *Odczyt publiczny, urządzony przez “Polskie stowarzyszenie przyjaciół pokoju”*, a wygłoszony w Warszawie w wielkiej sali Muzeum przemysłu i rolnictwa 30 kwietnia 1908 roku. (Warszawa, 1908): 26). У 1913 р. наголосив, що є поляком (*Українська жизнь* 7–8 (Москва, 1913): 35–36). Незрозумілим є наступне твердження Л. Бондарь: “І хоча Краків у той час (1893 – З. Б.) був галицьким містом, але весь науковий світ розглядав Краківський університет і Краківську академію наук як інститути польської науки” (Лариса Бондарь, “Славяне и панславизм в публицистических работах российско-польского лингвиста И. А. Бодуэна де Куртенэ,” 330). Ее же, “И. А. Бодуэн де Куртенэ о национальных школах,” *Изучение польского языка в Сибири. История. Современный опыт изучения. Методика преподавания. Сборник материалов межрегиональных конференций “Проблемы изучения польского языка в Сибири”*. Сост. С. В. Леончик. (Абакан, 2008), доступ отримано 12 вересня 2018, Baudouin_schools. Pdf, 6–13.

¹³ Елена Коницкая, “К 170 летию И. А. Бодуэна де Куртенэ”.

¹⁴ Janina Kulczycka-Saloni, “Jan Baudouin de Courtenay jako publicysta,” *Jan Baudouin de Courtenay. Dzieła wybrane* 6, (Warszawa: PWN, 1983), 7–32.

Мета статті – висвітлення поглядів Я. Бодуена де Куртене на слов'янську ідею, в основі якої лежали уявлення про етнічну, мовно-культурну та історичну спорідненість слов'ян.

Політичне поневолення більшості слов'янських народів, революційні події у країнах Європи кінця XVIII – початку XIX ст., слов'янське національне відродження та пошук союзників для протистояння поневолювачам вплинули на поширення в інтелектуальних колах ідеї слов'янської єдності. Вона стала складовою таких ідейно-політичних концепцій як австрославізм (необхідність перебудови Австрійської монархії у федерацію рівноправних автономних народів на чолі з династією Габсбургів), ілліризм (концепція національно-культурної спорідненості південних слов'ян, а отже розуміння необхідності об'єднання для спільної боротьби за здобуття національних прав; згодом трансформувалася в югославізм – можливість входження південних слов'ян до складу федеративної Австрійської імперії розглядався як перший етап у створенні незалежної югослов'янської держави), російський імперський панславізм (створення єдиної слов'яно-російської держави як противаги і протидії “загниваючому Заходу”). Зміни на міжнародній політичній арені на початку XX ст. сприяли активізації слов'янських національних рухів та відродженню слов'янської ідеї в новій інтерпретації – неославізму, ідейними та організаційними центрами якого стали Російська імперія та чеські землі¹⁵. Останні, зокрема, опинилися на першій лінії боротьби проти натиску пангерманізму, вбачаючи в Росії, головну, мілітарну потугу. Ідеологічними засадами руху були проголошені ідеї рівності, свободи і братерства всіх слов'янських народів. Створення всеслов'янської федерації розглядалося як запорука національного визволення, але цілісну ідеологію неославістського руху так і не вдалося сформулювати, позаяк кожен із слов'янських лідерів мав власне розуміння ідеї слов'янської єдності, виходячи з національних потреб.

Питанню слов'янської єдності Я. Бодуен де Куртене присвятив кілька праць, виступів на різноманітних форумах, у яких виклав своє бачення проблеми¹⁶. Зацікавлення даною тематикою було викликане її актуалізацією (вже з

¹⁵ Див.: Володимир Чорний, “Концепція слов'янського національного відродження Михайла Грушевського,” *Слов'янознавчі студії: статті, виступи та ювілейні матеріали*. (Львів, 2002): 197–200; Його ж, “Нове слов'янофільство та українське питання в оцінці Михайла Грушевського,” *Слов'янознавчі студії: статті, виступи та ювілейні матеріали*. (Львів, 2002): 201–212; Тамара Полещук, Ірина Мацевко, “Панславізм”, *Довідник з історії України*. (Київ: Генеза, 2001): 552–554.

¹⁶ Jan Baudouin de Courtenay, “Z powodu jubileuszu profesora Duchnińskiego”. (Kraków, 1886); “Цензурные мелочи. Князь Бисмарк и гонение “Славянь””. (Kraków, 1898); “O zjeździe slawistów i panslawizmie “platonicznym””. *Dwa odczyty wygłoszone w Krakowie 16 i 18 czerwca 1903 r. na korzyść Towarzystwa pomocy naukowej dla Polek im. Kraszewskiego*. (Kraków: Nakadem wydawnictwa “Krytyki”, 1903); “Kwestya polska w Rosyi w związku z innymi kwestyami kresowemi i “innoplemiennymi””. *Osobna odbitka ze “Świata Słowiańskiego”* (Kraków, 1905); “Ze zjazdu autonomistów czyli przedstawicieli narodowości nie-rosyjskich”. Kraków, 1906; “Проект основных положений для ршшения польского вопроса”. (Kraków, 1906); “Autonomja Polski”. (Kraków, 1907); “W spra-

кінця XIX ст. проводилися різноманітні слов'янські з'їзди – студентів, правників, журналістів, викладачів), спробами залучення мовознавця до різних слов'янських товариств, які створювалися на початку XX ст. (московське Товариство слов'янської культури, Товариство слов'янської взаємності у Санкт-Петербурзі, краківське Слов'янське товариство). Та й загалом, під впливом революційних подій 1905–1907 рр. у Російській імперії, часткової лібералізації політичного режиму, склалася ситуація, що сприяла залученню інтелектуалів до активної громадсько-політичної діяльності. У цей час Я. Бодуен де Куртене викладав у Санкт-Петербурзі. Лише на короткий період, відпрацювавши 25 років у навчальних закладах Росії та вийшовши на пенсію, йому вдалося реалізувати давню мрію про викладання у Кракові (1894–1900 рр.). Однак, через звинувачення у панславізмі він змушений був покинути роботу в Ягеллонському університеті. У своїй автобіографії Я. Бодуен де Куртене згадував, що *“завдяки одностайній дії, з одного боку, угорських “патріотів”, які ототожнюють діалектологічні дослідження в галузі словацьких говірок із політичною агітацією і змішують славіста з “панславістом”, з другого боку, представників деяких галицько-польських партій, котрі не допускають зовсім незалежності поглядів і самостійного ставлення до навколишнього середовища”*¹⁷ – Міністерство народної освіти Австро-Угорщини не захотіло відновити з ним п'ятирічного контракту, а також відхилило пропозицію філологічного факультету Краківського університету доручити йому читання лекцій на вакантній кафедрі слов'янської філології. Я. Бодуен де Куртене наголошував на ворожому до себе ставленні й у Варшавському університеті вже після проголошення відновлення Польської Республіки в 1918 р. У листі до хорватського мовознавця Ватрослава Ягіча він писав, що його сприймали як *“поганого поляка”* та *“ворога Польщі, котрий все своє життя працював проти її інтересів”*¹⁸. Очевидно, йшлося про погляди Я. Бодуена де Куртене на польську політику в національному питанні. Так, у своїх виступах початку XX ст. він називав облудою і проявом національної зарозумілості твердження про те, що *“польський народ є серед культурних народів кількісно та дієво найпотужнішим”*, виступав проти *“національного егоїзму поляків”*. Коментуючи нарікання деяких представників польського народу, зокрема, на те, що *“нашим предкам, які панували в польській державі, не вдалося колонізувати креси, не вдалося колонізувати Литовців, Білорусів, Українців та інших”*, Я. Бодуен де Куртене закликав пам'ятати, що окрім латинського вислову *“vae victis!”* (*“горе переможеним”*) можливий також інший: *“vae victoribus!”* (*“горе переможцям”*)¹⁹. Він був

wie porozumienia się ludów słowiańskich”. (Warszawa, 1908); *“Bracia Słowianie”*. Nabitka z “Krytyki” 1913. Wrzesień i październik. (Kraków, 1913).

¹⁷ Цит. за: Henryk Ułaszyn, “Jan Baudouin de Courtenay. Charakterystyka ogólna uczonego i człowieka,” 16.

¹⁸ Цит. за: Robert A. Rothstein, “Baudouin de Courtenay and the Ukrainian question,” 315.

¹⁹ Jan Baudouin de Courtenay, “W sprawie porozumienia się ludów słowiańskich,” 32–34.

послідовним стосовно шляхів вирішення українського питання після здобуття Польщею незалежності, засуджував концепцію Національно-демократичної партії, програмним гаслом якої була полонізація національних меншостей²⁰.

Одна з центральних проблем, що піднімалася Я. Бодуеном де Куртене у публіцистичних працях це – питання самоідентифікації слов'ян, національної та культурної приналежності (його погляди особливо на мовні та національні проблеми можуть викликати суперечності і нині). Через сферу наукових зацікавлень, можливість ближчого знайомства завдяки науковим відрядженням із культурою та обставинами життя слов'ян Австро-Угорської монархії, роботу в різних навчальних закладах Російської імперії у центрі уваги Я. Бодуена де Куртене опинилася доля малих народів та пригноблених націй. Учений наголосив, що в певний час серед представників слов'янських народів виникла тенденція небажання визнавати свою приналежність до цієї групи народів. Він вважав, що саме в ситуації зневаги до слов'ян могли загостритися їхнє почуття самозбереження та зародитися ідеї панславізму, як засіб захисту: *“Подібно до того як антисемітизм породжує та підтримує в євреїв пан'юдаїзм і сїонізм, так само й антиславізм, що поширюється серед німців, італійців, угорців та ін., ідейно об'єднує слов'ян за допомогою панславізму”*²¹.

Я. Бодуен де Куртене вирішив відповісти на головне питання: чи може взагалі існувати панславізм або всеслов'янськість²². Він готувався виступити на міжнародному з'їзді славістів. Ідея скликання такого форуму виникла 1899 р. серед вчених Празького університету, однак втілити її в життя не вдалося через причини організаційного характеру. Але ініціативу підхопили в Санкт-Петербурзі, де 10–15 квітня 1903 р. пройшов підготовчий з'їзд російських вчених-філологів. На осінь наступного року планувався міжнародний форум за участі філологів та істориків, який однак також не відбувся. Тим часом, ця ініціатива жваво обговорювалася в польських колах, де звучали заклики до поляків не брати в ньому участі, позаяк форум відбудеться на території Росії, а отже матиме панславістське, тобто панросійське (імперське), забарвлення²³. Я. Бодуен де Куртене написав із цього приводу низку статей, опублікованих у часописі “Край”, відстоюючи, згідно власного переконання, науковий характер форуму. На цьому він наголошував і перебуваючи 1903 р. у Кракові, де

²⁰ Докладніше див.: Зоя Баран, “Українське питання в публіцистичній спадщині Яна Бодуена де Куртене,” 305–307.

²¹ Jan Badoen de Courtenay, “O zjeździe slawistów i panslawizmie “platonicznym,” *Jan Baudouin de Courtenay. Dzieła wybrane* 6, 118; Jan Baudouin de Courtenay, “*W sprawie porozumienia się ludów słowiańskich*”. Odczyt publiczny, urządzony przez “Polskie stowarzyszenie przyjaciół pokoju”, a wygłoszony w Warszawie w wielkiej Sali Muzeum przemysłu i rolnictwa 30 kwietnia 1908 roku. (Warszawa, 1908), 17.

²² “Плутонічний панславізм,” відчит Й. Бодуена де Куртене, *Літературно-науковий вісник*, р. 7, т. 25. (Львів, 1904), переклав В. Гнатюк, доступ отримано 22 вересня 2018, digitized by ukrbiblioteka. org, 32–46.

²³ Власне, через це Я. Бодуен де Куртене 1900 р. знову переїхав до Санкт-Петербурга де очолив кафедру порівняльного мовознавства.

16 і 18 червня виголосив дві промови в яких йшлося і про майбутній з'їзд, і платонічний панславізм²⁴. Однак його ілюзії розвіялися вже після проведення першого всеслов'янського з'їзду у Празі 1908 р.

Учений вважав фікцією існування окремого слов'янського культурно-історичного типу (“однорідного організму” цілої Слов'янщини), як і однієї слов'янської раси²⁵, підкреслюючи, що загалом “*немає зовсім однієї польської раси, руської, чеської, сербської...*, немає навіть околиць і родин чистих із антропологічного або расового погляду”. Подібно ж, із точки зору етнографії і фольклору, ні звичай різних слов'янських народів, ні їх світогляди, ні їх поетичну творчість “*не можна звести до спільного племінного знаменника відокремлено від інших племен і народів*”. Не уявляв він і слов'янську літературу, як окрему цілісність, яку можна протиставити іншим літературам, наголошуючи на наявності взаємовпливів і з боку не слов'янських народів. Тому кожну слов'янську літературу Я. Бодуен де Куртене закликав розглядати, передовсім, у зв'язку не з іншими слов'янськими літературами, але з тими, що дійсно впливали на неї. Зрештою, вважав вчений, немає і цілковито окремої “історії Слов'ян”²⁶. Учений вважав, що фактичний історичний зв'язок можна зауважити швидше між історією поодиноких слов'янських племен, народів і держав з іншими неслов'янськими племенами, народами й державами, ніж між історією всіх частин Слов'янщини відокремлено від решти світу²⁷. Я. Бодуен де Куртене зробив висновок про відсутність однорідного типу “відокремленої Слов'янщини”²⁸. Тому він схилився до думки, що наука славістики виступає як однорідна цілісність лише у своїй мовній частині²⁹. І саме значна подібність мов викликає “фантастичне уявлення єдності та однорідності також і під іншим кутом зору”. Адже приємно почути не лише власну мову, але й подібну до неї. У таких випадках проявляється, на думку вченого, елементарний “панславізм”, панславізм мовний.

У цьому контексті Я. Бодуен де Куртене пригадав свою поїздку 1895 р. на південь Італії, де зустрів двох місцевих мешканців, до яких спершу заговорив італійською, а тоді сербо-хорватською мовою. Почувши слов'янську мову, вони “втішилися незмірно викрикуючи: “*Наш брат, наша кров, Слов'янин!*”. Вчений підкреслив, що звертанням слов'янською мовою, він зробив тим людям “величезну приємність”³⁰. Але водночас, Я. Бодуен де Куртене пригадав

²⁴ Jan Baudouin de Courtenay, “Zjazd sławistów a “Głos młodzieży”, *Kraj* (Petersburg, 1904, 3(16) stycznia), 5–7; Jan Baudouin de Courtenay, *Dzieła wybrane*, 124–139.

²⁵ Jan Baudouin de Courtenay, “W sprawie porozumienia się ludów słowiańskich,” 3.

²⁶ *Ibid.*, 11.

²⁷ “Плятонічний панславізм,” 34; Jan Baudouin de Courtenay, “W sprawie porozumienia się ludów słowiańskich,” 12.

²⁸ “Плятонічний панславізм,” 35.

²⁹ Jan Baudouin de Courtenay, “W sprawie porozumienia się ludów słowiańskich,” 13, 14; Jan Baudouin de Courtenay, “Bracia Słowianie,” 98–99.

³⁰ “Плятонічний панславізм,” 35–36.

інший випадок: подорожуючи кораблем у Венеції, він, почувши дискусію двох російських туристів щодо перекладу одного слова італійською, вирішив допомогти, звернувшись до них російською. У відповідь “*вони замовкли і ніби води в рот набрали, більше між собою не розмовляли*” аж до кінцевого пункту призначення. Тому, в даному випадку вчений засумнівався, чи цим росіянам “*їх власна рідна мова в чужих устах справила якусь приємність*”³¹. Саме через політичні обставини, на думку Я. Бодуена де Куртене, “Поляк із Конгресівки і з Західних губерній слухає вже з меншою приємністю “побратимчу” російську мову, як і навпаки місцевий урядник переслідуваний ним “говір” недолугого поляка”³².

Я. Бодуен де Куртене згадував, як на XI археологічному з’їзді в Києві 1899 р. один із професорів місцевого університету і великий “любитель Слов’ян” або “слов’янофіл” страшенно розлютився через те, що деякі члени конгресу пробували говорити українською³³. Він підкреслив, що такі “приятельські стосунки” виявляють росіяни і поляки, поляки й українці, серби і болгари, серби і хорвати, що на його думку і є об’єктивним доказом “великої міжслов’янської любові”³⁴. Тому, говорити про якусь особливу любов слов’ян між собою, як підставу до панславізму, не доводиться, через численні між-національні конфлікти.

Я. Бодуен де Куртене підкреслював, що на “історичній арені”, у політиці зустрічаються прихильники так зв. сентиментального панславізму, які намагаються постійно “гулити заблуканих “братів” до своїх грудей і наскільки можна визволяти їх із “чужого ярма” навіть проти їх волі, за допомогою гармат і багнетів”. Такий “сентиментальний панславізм”, що, за характеристикою вченого, “нагадує сентименталізм крокодила”, є зручним аргументом для початку загарбницьких війн. Войовничий, загарбницький панславізм, на думку вченого, “утворив навіть окрему географію, захопивши шосту частину світу, тобто Росію з цілою Слов’ящиною”. Географічні межі Я. Бодуен де Куртене окреслив східною Європою і північною Азією, а західний кордон провів по лінії “Гданськ – Трієст”. При цьому автор наголосив, що в межах цієї 1/6 частини проживають і не слов’яни, “але хто зважав би там на такі стебелини і таку дробину, як Румуни, Греки, Албанці, Турки, Мадяри, Фіни з Естонцями,

³¹ Jan Baudouin de Courtenay, “W sprawie porozumienia się ludów słowiańskich,” 16.

³² “Плятонічний панславізм,” 36.

³³ Йшлося про російського шовініста й українофоба Тимофія Флоринського (Михайло Грушевський, “Не пора,” *Михайло Грушевський. Твори у 50-ти томах, т. 2. Серія суспільно-політичні твори (1907–1914)*. (Львів: Видавництво “Світ”, 2005), 78–79). Сам Я. Бодуен де Куртене висловлювався за самостійність та рівноправність української мови поряд з іншими слов’янськими мовами, за її вживання у державних установах, а найближчим завданням тогочасної української інтелігенції вважав піднесення культурного рівня “рідного їй населення за допомогою української мови” (див. Зоя Баран, “Українське питання в публіцистичній спадщині Яна Бодуена де Куртене,” 304).

³⁴ “Плятонічний панславізм,” 42; Jan Baudouin de Courtenay, “W sprawie porozumienia się ludów słowiańskich,” 13.

Литвини з Латишами, Німці, Шведи, Татари, кавказькі народи і т. д. і т. д.!”. На жаль, такі мрії Росії про “слов’янську федерацію” в межах шостої частини світу “пахнуть кров’ю, грабунком і насильством”, – підсумував учений³⁵. Він іронічно перерахував причини боротьби російських “панславистських сентименталістів” за “однорідну, неподільну, абсолютну монархію...”: для ощадності видатків на уряд і адміністрацію, полегшення вивчення географії учням (з цією метою усунено мовну строкатість), знято етнографічні відмінності між слов’янами та всіма дрібнішими народами, навіть багатомільйонними, всі вони мають стати виключно “кадрами, призначеними для збільшення рядів народу, що переважає чисельно”. Політику Росії Я. Бодуен де Куртене порівняв із Римською імперією, наголосивши, що таким чином “приховуються ті самі апетити, які в давніх часах характеризували римську агресивність і змагання до всесвітньої монархії”³⁶. Адже, на переконання вченого, із російської точки зору це ніяка не слов’янська, всеслов’янська чи міжслов’янська любов, бо “коли я когось люблю, то з приємністю слухаю його голос, його мову, підтримую його в його прагненнях”. Але красномовні факти говорять за себе: “В одній слов’янській державі – (тепер є кілька таких держав) – у якій саме державі, не скажу, – *potina sunt odiosa* (ненависні імена, які за певних обставин краще не називати – З. Б.) – забороняють у деяких місцях і в деяких випадках говорити іношою, місцевою слов’янською мовою, за її вживання виганяють зі шкіл, відбирають посади. ...В тій самій державі вільно телеграфувати на всіх мовах світу, хоч би навіть на китайській мові, але не на тій “братній” мові слов’янській”³⁷. Це класичний приклад “взаємності” і “всеслов’янської любові”. Учений передбачав розпад Російської імперії, якщо та не змінить свою внутрішню політику: “Росія загине від всеросійського патріотизму, від національного егоїзму русифікаторів і загальнодержавних руйнівників”. А її крах стане в історії застереженням для держав, які обрали подібну політику поневолення народів і зневажання громадянських прав³⁸. Учений запропонував власну програму розв’язання національного питання в Російській імперії. Виходячи з тези, що “централізація руйнувала Росію” і “привела її на край загибелі”, Я. Бодуен де Куртене вважав необхідним запровадити провінційну автономію, а “до певної міри навіть політичну” в “іноплементних” частинах

³⁵ “Плятонічний панславизм,” 36–37.

³⁶ Там само, 37.

³⁷ Там само, 41. В одній із публікацій учений назвав Росію, Австро-Угорщину, Пруссію класичними країнами, де повністю нехтуються національні права, наголосивши, що саме в Росії має місце “хронічне зневажання права” національних меншостей (Jan Baudouin de Courtenay, “Kwestya polska w Rosyi w związku z innymi kwestyami kresowemi i “innoplemiennemi,” 4). Учений наголошував, що будь-які спроби денационалізації завжди викликать опір і при цьому навів приклад українців у Російській імперії: “якби не було утисків української народності, – утисків, що доходили до заборони навіть “Святого Письма” “малоросійською мовою”, то і весь український рух не набрав би настільки гострих оборонно-наступальних форм” (*Українская жизнь*. Москва, 1913, 43–44).

³⁸ “Ze zjazdu autonomistów czyli przedstawicieli narodowości nie-rosyjskich,” 14.

держави, що становлять окремі адміністративні одиниці (це правило він не поширював на Україну, яка не була адміністративним цілим, на відміну від поляків). Власне ці положення ученого увійшли до ухваленої з'їздом професорів і викладачів вищих наукових закладів у Санкт-Петербурзі 1905 р. резолюції з національного питання³⁹.

У липні 1908 р. у Празі відбувся перший всеслов'янський з'їзд, на якому чітко окреслилася тенденція до посилення панславистських впливів у російському неославізмі⁴⁰. Про такі російські наміри вчений попереджав у своєму квітневому 1908 р. виступі, наголошуючи на нереальності утворення слов'янського союзу, який би базувався на рівних правах всіх народів, як і твердження, що він “не є союзом проти Німеччини чи інших народів”⁴¹. Прикладом ідеального політичного ладу для нього слугувала Швейцарія, однак він висловив сумнів, що вдасться повторити приклад цієї країни в тогочасних умовах, позаяк “іншим є польський народ у Росії, іншим в Австрії, іншим у Пруссії. У кожній з тих держав поляки повинні мати інші прагнення, інші тяжіння до різних центрів, інші завдання та інтереси”⁴². Якщо вже створювати федерацію, вважав Я. Бодуен де Куртене, “то лише “вільних із вільними”. Він також вважав, що федерацією могла би стати Австро-Угорщина, якби змінила свою політику стосовно національних меншостей⁴³.

З одного боку, Я. Бодуен де Куртене називав усі пан-ізми (пангерманізм, панполонізм і т. п.) агресивним проявом, які необхідно трактувати як моральне виродження і розумову деградацію⁴⁴. Так, вважав вчений, панполонізм “поставив собі на меті примусити всіх не-Поляків, що живуть між Поляками або на “польських” землях, щоб або визнали себе Поляками, або залишили територію. Наприклад, Русини і Литовці, це лише “етнографічний матеріал”,... що має за честь асимілюватися”. Ці прояви всепольськості базуються, на думку автора, на “солодких споминах про світле минуле та мріях про грізне майбутнє для етнографічних матеріалів”⁴⁵. Але, з іншого боку, утворення відповідних “пан-ізмів”, на його думку, стало засобом захисту проти винародо-

³⁹ Jan Baudouin de Courtenay, “Kwestya polska w Rosyi w związku z innymi kwestyami kresowymi i “innoplemiennymi,” 16–17.

⁴⁰ Див.: Ірина Мацевко, “Російський неославізм в оцінці галицьких національних демократів (1908–1914),” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 34. (Львів: Львівський національний університет, 1999): 313–314.

⁴¹ Jan Baudouin de Courtenay, “W sprawie porozumienia się ludów słowiańskich”, 28.

⁴² Ibid, 21.

⁴³ Jan Baudouin de Courtenay, “Bracia Słowianie,” 156.

⁴⁴ “Плятонічний панславізм,” 38.

⁴⁵ Деякі польські інтерпретатори слов'янської ідеї наголошували, що саме полякам більше від інших народів потрібна велика політична ідея (“бо ідея слов'янська безпосередньо пов'язана з польським питанням”), яка б не обмежувалася виключно Польщею. “Польща мала значення в Європі завдяки тому, що польськість сягала поза Польщу, що мала впливи поза етнографічною територією”, – підкреслював історик, один з творців цивілізаційної концепції, редактор краківського часопису “Świat Słowiański” Фелікс Конечний (Dr. Feliks Koneczny,

влення і переслідування. До прикладу словаки, словенці, лужичани, слов'яни в Італії стали найбільш ширими панславістами, щоб підкреслити свою окремішність, об'єднатися в боротьбі за свої права. Власне через політику влади, а, як стверджував Я. Бодуен де Куртене, в головах урядовців не “лише кожен славіст ідентифікується з панславістом, але кожен слов'янин підозрюється у “панславізмі” лише тому, що він Слов'янин”, мимоволі зароджується солідарність мовної “раси” і “панславізм”, стає можливий зрештою лише тому, що слов'янські мови близькі й взаємоподібні⁴⁶.

Критикуючи тезу, що всіх слов'ян слід більше любити від інших тільки за те, що вони слов'яни, Я. Бодуен де Куртене доводив безсенсовність існування “платонічного панславізму” (який лише “полюбив братів слов'ян”, без будь-яких агресивних намірів) і “не агресивного панславізму”⁴⁷. Оскільки, у такому випадку, кожна розумна людина мала би висловити свій протест, бо ймовірно сприйняття цієї тези спричинилося би до “купуйте лише в християн”, “купуйте лише в Слов'ян”, замість “купуйте там, де корисно купувати, де добрий товар і сумлінні купці, яким можна повірити”⁴⁸. Панславізм, пангерманізм, усепольськість, на думку вченого, шкідливі ще й тому, що відвертають увагу загалу від важливіших поділів: економічного і політичного, наприклад, переслідувачів і переслідуваних, або на експлуататорів і експлуатованих. “Мене особисто зовсім не обходять “брати Слов'яни” і за те лише, що вони Слов'яни, не заслуговують у моїх очах на особливе відзначення. Коли, наприклад, Мадяри або Прусаци дають “братів Слов'ян”, я стаю на бік Слов'ян. Але коли знов “брати Слов'яни дають і переслідують Німців, Фінів, Шведів, Литовців, Вірмен, Жидів, Китайців..., я цілою душею стаю на бік пригноблених”⁴⁹.

Я. Бодуен де Куртене зробив висновок, що об'єктивних передумов для всеслов'янськості немає, як і немає незацікавленого панславізму. На його переконання панславізм, з одного боку, у загарбницьких війнах служить прикриттям для зміцнення претензій до панування над неприєднаними ще територіями; з іншого, у “неслов'янських” державах буває бажаним союзником у боротьбі різних слов'янських племен і народів за їх національні права; і нарешті, часом ініціаторами панславізму стають “вороги” Слов'янщини, яким лякають свої уряди (як в Італії, де місцеві “слов'яни” не мають жодних мовних і національних прав, а панславізм використовується для переслідування)⁵⁰. Тому, не на часі, вважав учений, і реалізація ідеї про Сполучені штати Євро-

“Słowianoznawstwo a słowianofilstwo. Przemówienie na założenie “Towarzystwa słowiańskiego” w Krakowie”. (Kraków: Nakładem “Towarzystwa słowiańskiego”, 1913): 6, 7.

⁴⁶ “Плятонічний панславізм,” 33–34. Я. Бодуен де Куртене в переддень Першої світової війни наголошував на ймовірності “братовбивчої боротьби “братів слов'ян” у разі війни Австро-Угорщини з Росією, Пруссії з Росією та ін. (Jan Baudouin de Courtenay, “Bracia Słowianie,” 100).

⁴⁸ “Плятонічний панславізм,” 43.

⁴⁹ Там само, 45.

⁵⁰ Там само, 40.

пи⁵¹, яка залишиться мрією, доки будуть існувати будь-які прояви національного гноблення⁵².

Водночас Я. Бодуен де Куртене вважав корисним і необхідним підтримання усіх зв'язків між слов'янами. Підставою однорідності слов'янського світу вважав мовну спорідненість, наголошуючи, що вивчення близьких мов забирає набагато менше часу, ніж інших, що є складніші й менш зрозумілі. І в цьому контексті вчений мав на увазі не лише мовознавців, але також кожного, хто прагнув здобути нові знання, використовуючи мовно-споріднену літературу: “через Хорватів і Словенців ми отримаємо доступ до італійських впливів, через Болгар – грецькі і турецькі впливи і т. п.”⁵³.

Підсумовуючи, варто зазначити, що Я. Бодуен де Куртене заперечував існування окремого слов'янського культурно-історичного типу. Учений вважав, що однорідний слов'янський світ існує лише в мовній площині: так зв. елементарний панславізм. Мовознавець не погоджувався з тезою про існування сентиментального (платонічного) панславізму (на зразок слов'янофільства першої половини XIX ст.), наголошуючи на його войовничому забарвленні. Головним виразником такого панславізму він вважав Російську імперію, критикуючи її політичну гру в опікунку пригноблених слов'янських народів. Учений послідовно відстоював тезу про відсутність незацікавленого панславізму, який, на його переконання, завжди проявлятиметься у політичній площині. Наголошував на безперспективності створення слов'янського об'єднання в умовах бездержавного існування більшості слов'янських народів і наявності гострих політичних міжслов'янських конфліктів. Критикуючи будь-які пан-ізми, Я. Бодуен де Куртене водночас вважав їх появи виправданими в боротьбі за збереження національної ідентичності поневолених народів. Перше місце в його ідеологічному концепті займали загальнолюдські цінності. “*Вся єдність слов'янська не варта для мене життя однієї людини*”⁵⁴ – наголошував мовознавець.

⁵¹ Ідея створення міждержавного союзу, як з міркувань військової безпеки, так і спільності інтересів (від культурних до економічних) – Сполучених штатів Європи – активно обговорювалася вже з другої половини XIX ст. у різних європейських країнах. У Женеві 1867 р. була створена Міжнародна Ліга миру та свободи, яка видавала з 1868 р. навіть спеціальний друкований орган під назвою “Сполучені штати Європи” (От национальных государств к единой Европе: проблемы европейской интеграции в XIX–XXI вв., под ред. А.В. Смолина. (Санкт-Петербург: Изд-во РХГА, 2016): 43–44).

⁵² Jan Baudouin de Courtenay, “W sprawie porozumienia się ludów słowiańskich,” 32.

⁵³ Там само, 45–46.

⁵⁴ Jan Baudouin de Courtenay, “W sprawie porozumienia się ludów słowiańskich,” 35.

**THE SLAVIC IDEA AT THE TURN OF 19–20TH CENTURIES
IN THE INTERPRETATION OF THE SCIENTIST AND PUBLICIST
JAN BAUDOIN DE COURTENAY**

Zoya BARAN

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of Modern and Contemporary History of Foreign Countries,
1 Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine

The article analyzes the views of the Polish linguist J. Baudouin de Courtenay on the idea of Slavic unity, which significantly intensified in the early twentieth century. Due to life circumstances, the scientist worked in many educational institutions of the Russian Empire, and thanks to his scholarly business trips he was able to get deeper into the culture and circumstances of life also the Slavs of the Austro-Hungarian monarchy. The linguist believed that it was precisely in the situation of enslavement of the Slavic peoples that their sense of self-preservation could aggravate and the idea of pan-Slavism, as a means of national survival, were born. He denied the existence of a separate Slavic cultural-historical type, believing that a homogeneous Slavic world exists only in the language plane. The scholar disagreed with the thesis of the existence of sentimental (Platonic) Pan-Slavism (like the Slavophilism of the first half of the nineteenth century), emphasizing its militant color. The main spokesman for such Pan-Slavism, he considered the Russian Empire, criticizing her political game as the guardian of oppressed Slavic peoples. J. Baudouin de Courtenay consistently defended the thesis of the lack of uninterested Pan-Slavism, which, in his opinion, will always be manifested in the political plane. He emphasized the hopelessness of creating a Slavic association in the conditions of the stateless existence of the majority of Slavic peoples and the presence of sharp political inter-Slavic conflicts. Human values were on the first place in his ideological concept.

Key words: Jan Baudouin de Courtenay, Pan-Slavism, Slavic Idea.

Стаття надійшла до редколегії 1.11.2018

Прийнята до друку 11.11.2018